

УДК 159.923:316.48

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2025-1-12>

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТЬ «КОНФЛІКТ» ТА «КОНФЛІКТНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ»

Орап Марина Олегівна,

доктор психологічних наук, професор,

завідувач кафедри психології

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ORCID ID: 0000-0001-7598-8453

Scopus-Author ID: 57215578016

Вершигора Соломія Ігорівна,

магістр психології,

аспірант кафедри психології

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Статтю присвячено аналізу теоретичних засад дослідження конфліктної поведінки особистості та дотичних феноменів. Зокрема, розглянуто основні наукові підходи до вивчення конфлікту як психологічного та соціально-психологічного явища. Проаналізовано тенденції дослідження в економічних та соціальних науках. З'ясовано, що в найбільш широкому розумінні конфлікт розглядається як зіткнення інтересів, суперечностей, що виникають унаслідок незадоволення людських потреб на різних рівнях ієрархії. У результаті теоретичного осягнення проблематики конфлікту з'ясовано нові тенденції в методології досліджень, що характеризується розглядом конфлікту як джерела нових можливостей.

Виокремлене подеколи отождошення понять «конфліктна поведінка» та «поведінка в конфлікті» зумовило необхідність чіткої операціоналізації зазначених дефініцій. У результаті аналізу теоретичних джерел визначено конфліктну поведінку як процес взаємодії людини з оточенням, що відображає переважальну схильність людини сприймати події навколишнього життя як такі, що загрожують її інтересам, а тому змушують вступати в конфронтацію. Проаналізовані сучасні дослідження поняття «конфліктна поведінка» демонструють наявність нерозв'язаних аспектів цієї проблеми, зокрема, диференціацію поведінкових та особистісних чинників такої поведінки. Теоретичні дослідження конфліктної поведінки в особистісному векторі логічно виокремлюють теоретичну проблему конфліктності особистості або конфліктної особистості. У статті проаналізовано чинники, які зумовлюють конфліктну поведінку особистості. Результатом теоретичного осягнення проблеми конфліктної поведінки особистості стало виокремлення параметрів конфліктної поведінки.

Ключові слова: конфлікт, конфліктна поведінка, поведінка в конфлікті, особистість, конфліктна особистість, конфліктні форми поведінки.

Orap Maryna, Vershygora Solomia. Theoretical analysis of the concepts of conflict and conflict behavior of favoritism

The article is devoted to the analysis of the theoretical foundations of the study of conflict behavior of the individual and related phenomena. In particular, the main scientific approaches to the study of conflict as a psychological and socio-psychological phenomenon are considered. Research trends in economic and social sciences are analyzed. It is found that in the broadest sense, conflict is viewed as a clash of interests, contradictions that arise as a result of dissatisfaction of human needs at different levels of the hierarchy. As a result of the theoretical understanding of the problem of conflict, new trends in research methodology are identified, characterized by considering conflict as a source of new opportunities.

The sometimes identified identification of the concepts of "conflict behavior" and "behavior in conflict" has necessitated a clear operationalization of these definitions. As a result of the analysis of theoretical sources, conflict behavior has been defined as a process of human interaction with the environment, which reflects the predominant tendency of a person to perceive events in the surrounding life as threatening to his interests, thus forcing him to enter into confrontation. The analyzed modern studies of the concept of "conflict behavior" demonstrate the presence of unresolved aspects of this problem, in particular, the differentiation of behavioral and personal factors of such behavior. Theoretical studies of conflict behavior in the personal vector logically identify the theoretical

problem of conflict of personality or conflict personality. The article analyzes the factors that determine the conflict behavior of a person. The result of the theoretical understanding of the problem of conflict behavior of a person was the identification of the parameters of conflict behavior.

Key words: *conflict, behavior in conflict, conflict behavior, personality, conflict personality, conflict forms of behavior.*

Вступ

Конфлікт є актуальною проблемою сучасної теоретичної і практичної психології з огляду на низку соціальних, психологічних, культурних факторів, що впливають на міжособистісну взаємодію. Зокрема, глобалізація, інтенсифікація культурних контактів та стрімкий розвиток інформаційних технологій створюють нові умови для соціальної взаємодії. Ці зміни супроводжуються зростанням різноманітності ціннісних систем, що, своєю чергою, підвищує ризик виникнення конфліктів як у масштабах суспільства, так і в окремих групах. Динамічність сучасного соціального середовища вимагає розробки нових методологічних підходів до аналізу та вирішення конфліктів.

Важливим аргументом актуальності цієї проблеми є й внутрішні психологічні суперечності, оскільки індивідуалізація сучасної особистості сприяє посиленню внутрішніх суперечностей між соціальними очікуваннями й бажаннями. Дисонанс та емоційне напруження зумовлює потребу дослідити конфліктну поведінку як феномен, що є істотним для ментального здоров'я особистості. Проблема конфліктів у професійному середовищі, також є загострюється з огляду на збільшення динаміки, зростанням конкуренції та зміну соціальних ролей.

Необхідність у чіткій операціоналізації поняття «конфліктна поведінка» виникла у зв'язку зі спостережуваним у науковій літературі суперечливим та неоднозначним трактування термінів «конфлікт», «конфліктна поведінка».

Матеріали та метод

Для проведення теоретичного аналізу понять «конфлікт» та «конфліктна поведінка» використано комплекс теоретичних наукових методів, які допомогли систематизувати, порівняти та узагальнити наявні підходи до цієї проблематики, а саме: аналіз і узагальнення наукової літератури, за допомогою якого здійснено критичний огляд праць із психології, соціології з метою визначення основних підходів до трактування конфлікту та конфліктної поведінки; порівняльний аналіз – порівняно різні наукові концепції конфлікту, його динаміку для виявлення спільних, відмінних рис у підходах до його розуміння; системний підхід – розглянуто конфлікт, як цілісну систему, яка вміщує суб'єктів, причини, динаміку та наслідки.

Результати

Наукове дослідження проблеми конфлікту має давню історію вивчення різних його аспектів. Психоаналітична теорія, зосереджуючись на проблемі особистісних конфліктів, розглядає останній як результат внутрішніх суперечностей (З. Фрейд, К. Хорні, А. Адлер). Гуманістична теорія вбачає причини конфліктів у нереалізованих потребах особистості. (К. Роджерс, А. Маслоу). Конфлікт як явище, що виникає через незадоволення людських потреб на різних рівнях його ієрархії, розглядав А. Маслоу. Дослідник зазначав, що конфлікт може бути результатом прагнення до самореалізації, коли індивід стикається з внутрішньою боротьбою між страхами, невпевненістю або соціальними обмеженнями. У межах теорій особистості конфлікт і конфліктна поведінка описуються через особистісні характеристики: потреби, мотивацію, внутрішні суперечності та способи адаптації до соціального середовища. Конфлікт може виникати й через відмінності в інтерпретації ситуацій і поведінки, а конфліктна поведінка може бути наслідком когнітивного дисонансу (Дж. Келлі, Ж. Піаже, Л. Фестингер). Теорії особистісних рис, зокрема Р. МакКрей та П. Коста, визначають стиль конфліктної поведінки як взаємодію п'яти основних рис: екстраверсія, доброзичливість, сумлінність, нейротизм, відкритість до досвіду. Теорія саморегуляції особистості акцентує увагу на тому, що конфлікт виникає через

імпульсивну й агресивну поведінку, тому особистість має здатність керувати поведінкою через самоконтроль, адаптацію, рефлексію (А. Бандура, Р. Баумейстер).

Соціально-психологічні підходи розглядають конфлікт як результат міжособистісних і міжгрупових взаємодій, де істотну роль відіграють соціальні норми, ідентичність і стереотипи, зокрема, в теорії соціальної ідентичності (Г. Теджфел, Дж. Тернер), у якій конфлікт описаний як протиставлення груп між «ми = воно»; у теорії стилів поведінки в конфлікті (К. Томас, К. Кілмен), за якою особистість обирає різні стратегії розв'язання конфліктів; теорії атрибуції, що зосереджена на поясненні людської поведінки через аналіз внутрішніх та зовнішніх факторів (Ф. Хайдер, Г. Келлі).

Нові аспекти теорії конфлікту з'являються завдяки дослідженням цього феномену в економічних та політичних науках. Серед них: теорія раціонального вибору – аналізує конфлікт [8] як результат стратегічних рішень групи чи індивіда. (Х. Блау); теорія ігор – досліджує роль ресурсного розподілу, бідності й соціально-економічної справедливості у виникненні конфліктів. (Емерсон, Берн) [13]; конфліктна економіка – вивчає економічні наслідки конфліктів (війни, санкцій) та їх вплив на розвиток суспільства; теорія політичного реалізму, що розглядає конфлікт як неминучий елемент боротьби за вплив та владу [10]; теорія міжнародних відносин [14] – аналізує геополітичні конфлікти, дипломатію та механізм урегулювання міжнародних суперечок (Уолтц); теорія демократичного миру – пояснює, як політичний режим впливає на рівень конфліктності в суспільстві й між державами (Дойч, Кант) [5; 4].

Сучасні дослідження конфлікту характеризуються зміною акцентів та поворотом від концепту «конфлікт – це зло» до концепту «конфлікт – це можливість». Конфлікт розглядають як важливий і невід'ємний елемент соціального життя, що виникає через зіткнення інтересів, ідей або цінностей та сприяє виробленню найбільш оптимальної стратегії розвитку, що, своєю чергою, виконує конструктивну функцію в розвитку суспільства (Г. Зіммель). На думку Т. Кілмена, конфлікт є природною частиною соціальної взаємодії. І в працях М. Дойча стикаємося з диференціацією конфліктів на конструктивні та деструктивні. Перші – сприяють розвитку, змінам і вирішенню проблем, другі – спричиняють ескалацію, загострення ворожнечі, руйнування відносин.

З огляду на багатоаспектність феномену конфлікту та широкої полісемантичності термінів незалежно від наукової сфери, у якій вони були розроблені, можемо зробити висновок, що будь-який конфлікт розглядається не лише як негативне явище, а і як можливість для зростання особистості та вдосконалення соціальних відносин за умови його конструктивного вирішення.

Перебіг і результат конфлікту залежить від багатьох факторів, серед яких одним із найбільш істотних дослідники визначають поведінку учасників в процесі конфлікту, що є предметом вивчення в межах багатьох психологічних та соціально-психологічних досліджень. І здебільшого автори фокусуються на стратегіях і тактиках розв'язання конфлікту (І. Орлянський), діях, що прямо чи опосередковано блокують досягнення цілей протилежною стороною (Б. Джелалі) [11].

І подеколи операціоналізація терміна «конфліктна поведінка» відбувається через ототожнення з поняттям «типи поведінки в конфлікті». Зокрема, у праці С. Котлового конфліктна поведінка розглядається як «пік у розвитку конфліктів», наслідком чого є вибір учасниками конфлікту певної тактики подальшого розвитку конфлікту. Автор докладно описав дослідження конфлікту та поведінки в конфлікті й представив узагальнену класифікацію «видів конфліктних форм поведінки», що за докладного аналізу виявляється класифікацією стилів (видів, стратегій) поведінки людини в конфлікті. Зокрема, автор зазначає види конфліктних форм поведінки за стилем поведінки (класифікація К. Томаса), за виконанням соціальних ролей (С. Делікатний, Ж. Плотнікова), за формою задоволення своїх потреб та вирішення ситуації (А. Анцупов), за суб'єктивними чинниками, які спроектовуються на оточення (Н. Грішина), за деструктивними об'єктивними стимулами (Л. Петровська), за проявом акцентуацій

характеру (Г. Ложкін, Н. Повякель), за ціннісними орієнтаціями особистості (Л. Коберник) [7]. Змістовий аналіз зазначених класифікацій дає змогу стверджувати, що вони стосуються особливостей поведінки людини саме в процесі перебігу та розв'язання конфліктів. Ми ж підкреслюємо, що термін «конфліктна поведінка» має змістовно іншу операціоналізацію і стосується таких форм поведінки людини, які є сталими для неї. Згідно з психологічними словниками, поведінка – це «властива живим істотам взаємодія із середовищем, опосередкована їхньою зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю. Термін застосовується як до окремих осіб, індивідів, так і до їх сукупностей (поведінка біологічного виду, соціальної групи). За сформованою традицією в психології під поведінкою розуміють зовнішні прояви психічної діяльності» [16] та «зовнішній прояв діяльності, система дій індивіда, спрямований на підтримку свого існування. Це особливим способом організована психічна діяльність, що проявляється в певній послідовності вчинків, цілеспрямованих дій. Необхідними детермінантами людини є мотиви й цілі, що зумовлюються соціально-історичною практикою [12]. Так, поведінка особистості розглядається як певний усталений комплекс видів соціальної діяльності людини, за допомогою якого опосередковується вияв особистості, відбувається опредметнення смислів особистості. Визначення поведінки підкреслюють: 1) зв'язок останньої з мотивами й цілями людини, 2) вияв через поведінку особистісних цінностей і загалом спрямованості людини, 3) вияв поведінки в спілкуванні та практичній взаємодії через вчинки людини.

Це приводить нас до розуміння того, що ототожнення концептів «поведінка в конфлікті» та «конфліктна поведінка» є науково необґрунтованим та вимагає диференціації при операціоналізації понять. Аналіз досліджень, присвячених дослідженню конфліктної поведінки, демонструє, що не завжди автори здійснюють таку диференціацію, тому психологічних досліджень власне конфліктної поведінки не виправдано мало.

У дослідженні Н. Антонійчук конфліктна поведінка розглядається як соціально-психологічна реакція особистості на чинники, що спричиняють дезорганізацію її свідомості й діяльності. Причому авторка розрізняє інтерособистісні та інтраособистісні конфлікти, особистісними предикторами яких визначає «наявність в індивіда: амбівалентної внутрішньої структури та актуалізації цієї амбівалентності; складної та розвиненої ієрархії потреб і мотивів; високого рівня розвитку почуттів і цінностей; складно організованої й розвиненої когнітивної структури, здатності індивіда до самоаналізу та рефлексії». Аналіз дослідження Н. Антонійчук, яка вивчає конфліктну поведінку як реакцію, логічно призводить нас до питання того, наскільки стійкою, стандартною чи часто повторюваною повинна бути ця реакція, щоб її можна було вважати власне поведінкою [1].

Так, зокрема, у дослідженні Н. Гриньової та А. Петлюк зазначається, що «психологічними особливостями конфліктної поведінки студентів є: агресивність, цинізм, ворожість, комунікативна імпульсивність та змагання як стратегія поведінки в конфліктній ситуації», хоча аналіз дослідження демонструє, що досліджувалася саме поведінка респондентів у конфліктній взаємодії [3]. У контексті ж дослідження власне особистісних предикторів конфліктної поведінки виникає питання: чи завжди, наприклад, цинізм і комунікативна імпульсивність як особистісні риси є передумовами конфліктної поведінки особистості?

Теоретичні дослідження конфліктної поведінки в особистісному векторі логічно виокремлюють теоретичну проблему конфліктності особистості або конфліктної особистості. У цьому напрямі варто проаналізувати дослідження О. Чалої, яка зазначає, що конфліктна особистість характеризується значною конфліктогенністю, що має глибоку внутрішню детермінацію, яка негативно впливає на всі аспекти життєдіяльності людини та її міжособистісну взаємодію. Конфліктність визначається як перманентна риса особистості, що акумулюється її природними задатками й соціальним досвідом [15]. Таке визначення можна знайти в роботах В. Ілійчука, Л. Петровської, В. Ващенко. Дослідниця підкреслює, що конфліктність як риса особистості

формується під впливом як особистісних, так і соціально-психологічних і власне соціальних факторів.

Н. Антонійчук подає узагальнені результати досліджень українських вчених (В. Захаров, Ф. Бородкін, Ю. Симоненко, Н. Коряк) стосовно типів конфліктних особистостей, а саме: 1) демонстративний тип; 2) ригідний тип; 3) некерований тип; 4) надточний тип; 5) безконфліктний тип; 6) раціоналіст [1]. Аналіз цього поділу свідчить про відсутність чіткої ознаки для класифікації, спостерігаємо лиш перелік характеристик особистості, які можуть впливати на появу конфліктів. Це дає змогу означити будь яку особистість як конфліктну за певних обставин. Не виокремлено базових характеристик конфліктної особистості – визначено, що конфліктними можуть бути люди як із чіткою позицією, так і з відсутньою, як конформісти, так і нонконформісти, як закриті індивідуалісти, так і лідери. Саме це нашо́вхує нас на думку про складність єдиної класифікації конфліктних особистостей і зумовлює орієнтацію дослідження власне на пошук особистісних детермінант конфліктної поведінки.

Найбільш відповідною до нашого дослідження є позиція Л. Коберник, яка розглядає конфліктні форми поведінки як «такий стиль поведінки людини (фізична, вербальна, непряма агресія, роздратування, негативізм, образа тощо), що детермінує виникнення та розвиток конфліктів» [6]. Така поведінка проявляється в ситуаціях суперечностей і напружених взаємодій, визначається індивідуальними особливостями людини, її досвідом, а також соціальним і культурним середовищем. У своїх дослідження Л. Коберник аналізує різні стилі поведінки в конфліктних ситуаціях (конкуренція, уникнення, пристосування, компроміс, співпраця) й зазначає, що вибір стилю конфліктної поведінки залежить саме від особистісних рис, рівня розвитку комунікативних навичок, а також конкретної ситуації. Науковиця підкреслює важливість гнучкості у виборі стратегії, адже використання одного й того ж стилю у всіх конфліктах є неефективним.

Згідно з теорією Г. Ложкіна, конфліктна поведінка розглядається як складний процес взаємодії особистості з оточенням у ситуаціях, коли виникають суперечності. Він виокремлює два основні етапи конфлікту, які визначають подальшу стратегію поведінки, – це початкова емоційна реакція й психологічна адаптація [9]. Агресія, почуття безвиході є психологічними механізмами, які здатні призвести до порушення норм соціальної взаємодії. Відповідно до теорії науковця, здатність контролювати особистістю емоцій та адекватно реагувати на конфлікт є важливим чинником, що визначає результат конфлікту. Г. Ложкін акцентує на особистісних рисах та емоціях індивіда, тоді як Л. Коберник зосереджує увагу на групових і соціальних факторах, як-от: культурні норми, взаємодія в певних соціальних контекстах, очікування в суспільстві. В обох підходах зберігається важливість управління емоціями та розвиток стратегій вирішення конфліктів, однак позиція Л. Коберник бере до уваги соціальну згуртованість і групову ідентифікацію як основні фактори вирішення конфліктів. У результаті аналізу теоретичних джерел визначено конфліктну поведінку як процес взаємодії людини з оточенням, що демонструє переважальну схильність людини сприймати події навколишнього життя як такі, що загрожують її інтересам, а тому змушують вступати в конфронтацію.

Визначальними факторами «меж допустимості» конфліктної поведінки особистості в суспільстві, за Б. Ліхт, є соціальні норми та культурні традиції [17]. Ця теорія ґрунтується на уникненні конфліктів у дитячому віці через страх покарання або ж через відсутність навичок ефективного управління суперечками. Б. Ліхт розглядає розвиток конфліктної поведінки в контекстах соціального й особистісного розвитку. Тоді як Р. Мартін пояснює феноменологію конфліктної поведінки з погляду організаційного контексту, наголошуючи на важливості правильного управління конфліктами для досягнення ефективності в роботі. Так, Р. Мертон вио-

кремлює три типи конфліктної поведінки: 1) активна – містить прямі дії, які можуть бути конструктивними або деструктивними; 2) пасивна – уникнення конфлікту й відсутність бажання брати участь у його розв’язанні; 3) підкорення – це спроба задовольнити обидві сторони конфлікту, що не завжди є найкращим варіантом [18].

З-поміж різноаспектних напрямів вивчення конфлікту ми обираємо соціально-психологічну теорію Л. Козера та Р. Дарендорфа, яка розглядає конфлікт як динамічний процес взаємодії суб’єктів, що виникає внаслідок розбіжностей у цінностях, потребах, інтересах. Згідно з теорією Козера, конфлікт може виконувати, як деструктивну, так і конструктивну функцію, сприяючи соціальним змінам та адаптації суспільства [2]. Дарендорф, зі свого боку, наголошує на ролі конфлікту у формуванні соціальної структури, вбачає в ньому рушійну силу еволюційних суспільних відносин. Конфлікт у цій парадигмі є не виключно негативним явищем, а чинником, що стимулює соціальні зміни й розвиток через активний процес регулювання взаємодії між учасниками соціального середовища.

Висновки

Здійснений аналіз теоретичної літератури демонструє певні тенденції в науковому опрацюванні понять «конфлікт», «конфліктна поведінка» та дотичних феноменів. Констатуючи подібності ототожнення феноменів «конфліктна поведінка» та «поведінка в конфлікті», ми підкреслюємо наявність власного змістового й семантичного ядра поняття «конфліктна поведінка», що полягає в комплексному прояві індивідуальних і соціальних характеристик особистості, що визначають відносно стійку (усталену) реакцію на конфліктні ситуації, що, своєю чергою, визначає спосіб взаємодії з іншими учасниками конфлікту та впливає на вибір стратегії поведінки в конфлікті.

Належність конфліктної поведінки певній особистості спричинює подальші дослідження в напрямі конфліктної особистості, що підкреслює і досліджує певні конфліктогенні риси особистості. Проте здійснений теоретичний аналіз дає змогу стверджувати, що «конфліктна особистість» та «конфліктна поведінка» не є тотожними поняттями. Істотною, «ядерною» характеристикою конфліктної особистості є агресивність у обстоюванні власних інтересів, особливості сприймання всіх конфліктних ситуацій як таких, що загрожують Я. Особистість, яка характеризується конфліктною поведінкою, вступає в конфлікт лише в тих ситуаціях, у яких насправді піддаються загрози її професійні та/або особистісні характеристики. Конфліктна поведінка «вмикається» лише за потреби, тоді як конфліктна особистість часто сама провокує конфлікти, загострюючи ситуації, які можна вирішити за згодою. Вищезазначене вимагає уточнення розуміння конфлікту, на якому ми ґрунтуємось у нашому дослідженні.

На основі аналізу теоретичних джерел конфліктна поведінка розглядається як процес взаємодії людини з оточенням, що виявляє її тенденцію сприймати події зовнішнього світу як загрозові для власних інтересів, зумовлюючи вступ у конфронтацію.

Результатом теоретичного осягнення проблеми конфліктної поведінки особистості стало виокремлення параметрів конфліктної поведінки, серед яких ключову роль відіграють зовнішні показники. Вони є поведінковими проявами, що сигналізують про наявність конфлікту та можуть бути проаналізовані для розуміння його динаміки. До зовнішніх показників конфліктної поведінки належать вербальні та невербальні прояви поведінки, фізичні дії (демонстративні рухи), соціальна поведінка в умовах конфлікту (конкуренція, суперництво), емоційні реакції (емоційна напруженість, надмірне хвилювання, розгубленість, нестабільність у прояві емоцій).

Описані зовнішні показники дають змогу оцінити тип і ступінь конфліктної поведінки особистості, що важливо для прогнозування її подальших дій та вибору відповідних стратегій управління конфліктом.

Література:

1. Антонійчук Н. Конфліктна поведінка особистості як результат впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. 2019. Вип. 5. С. 3–8.
2. Боднар В. Теорія позитивно-функціонального конфлікту Л. Козера. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. 2010. Вип. 14. С. 123–130.
3. Гриньова Н. В., Петлюк А. І. Конфліктна поведінка студентів-психологів під час навчання у закладах вищої освіти. *Психологічний журнал*. 2019. № 1. URL: <http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/152557>.
4. Дойч М. Конфлікт, мир і війна: соціальна психологія міжгрупових відносин. Київ : Наукова думка, 1986. 320 с.
5. Кант І. До вічного миру. Київ : Видавництво «Основи», 1993. 210 с.
6. Кoberник Л. О. Конфліктні форми поведінки як психологічний феномен. *Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Проблеми гуманітарних наук*. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. Вип. 23. Психологія. С. 119–132.
7. Котловий С. А. Конфліктні форми поведінки та причини їх виникнення в учнів професійно-технічних навчальних закладів. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр.* Вип. 27 / редкол.: І. А. Зязюн (голова) та ін. Київ – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2011. С. 122–128.
8. Лекція 11. Теорія раціонального вибору в аналізі конфліктів. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2024. 15 с. URL: https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php/495349/mod_folder/content/0/Лекція%2011.pdf.
9. Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навч. посіб. Київ : Професіонал, 2007. 416 с.
10. Моргентау Г. Політика серед народів: боротьба за владу та мир у міжнародних відносинах. Київ : Основи, 1993. 320 с.
11. Омельчук О. М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 – філософія права. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 34 с.
12. Психологічний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова; ред. Н. А. Побірченко. Київ : Науковий світ, 2007. 274 с.
13. Теорія ігор у соціальних науках. *Соціальні науки: Науковий журнал*. 2024. Вип. 3. С. 45–56. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/133>.
14. Уолтц К. Людина, держава і війна: дослідження у сфері міжнародних відносин. Київ : Академперіодика, 2001. 456 с.
15. Чала О. А. Сутність та детермінанти деструктивної конфліктної особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2009. № 26. С. 400.
16. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
17. Licht B. Die Entwicklung des Konfliktverhaltens im Alter zwischen zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophische-humanwissenschaftlichen Fakultät der Universität Bern. Zürich, 2007. S. 333–334.
18. Merton R. *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press, 1968. 501 с. URL: <https://archive.org/details/socialtheoryands00mert>.